

Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében.

(Felolvasatott az 1903. évi márczius hó 12-iki ülésen.)

Olaszország, mely a középkorban az európai hatalmi versengések játéklabdája, a renaissance idejében az újkori műveltség megindítója volt, a XIX. század folyamában vált szellemi értelemben az egész művelt világ közjává. Ennek a szellemi birtokbavételnek eszközei az irodalom, a sokszorosító művészek és az utazások voltak, melyek mindegyike a maga körében indítója is eredménye is volt azoknak a szellemi áramlatoknak, a melyek a múlt század első felében váltakozva jutottak uralomra Európában s egyaránt olaszországi forrásokból merítették erejük nagy részét: a classikai és a romantikai iránynak.

Olaszország volt a classicismus álmainak hona; sokkal inkább, mint Görögország, melyet kevesebben ismertek s a melynek területén a cultura folytonossága a középkorban egészen megszakadt. Már a XVIII. században Winckelmann művei közelebb hozták az európai művelt világ felfogásához Itália ókori műemlékeit; Barthelémy Anacharsisa fölkellette általán az utazási vágyat; a század végén Goethe találta meg a varázskulcsot, mely az Alpokon túli népeknek a Hesperidák kertjét megnyitotta. Ő még egészen a classicismus szemüvegén nézi Olaszországot: antik világ és renaissance, — csak e kettő létezik számára; a mi ezek közé esik, az iránt érzéketlen. Később Madame de Staël Corinneja is segített Európa salonjaiban meghonosítani a classicismus hazája iránti rajongást. Lord Byron műveiben már a romantikai irány megjelenését látjuk; de ő is telve

van csodálattal Itália iránt; életének nagy részét ott töltötte, szenvedélyekkel teljes kalandjai legtöbbször ott élte át, művei nagy részének tárgyát onnan meríti; így ő is Olaszország cultusának apostolává lett. A classicismus hazáját lassankint olyannak kezdték fülismerni, a mely a romantikának is dúsan termő talaja; vajon mi táplálhatta volna hathatósabban ezt a szellemi irányt, mint az olasz városköztárságok középkori változatos élete, küzdelmei, versengései, cselszövényeinek emléke, a heves olasz vér fellobbanásai szerelemben, gyűlölségben és bosszúban? magának az egykorú Olaszországnak színgazdag népélete, a particularismus talajában jól megőrzött sajátosságai, rablótörténetei és örökös conspiratiói ellenállhatatlan ingerrel hatottak a regényességre hajló kedélyekre.

Az olasz irodalom is a XVIII. század végén s a XIX-iknek első felében nagy befolyást gyakorolt az európai szellemi élet minden terén; a költészetben Metastasio, Goldoni, Leopardi, Alfieri, Silvio Pellico és Alessandro Manzoni, a tudományos irodalomban Filangieri, Beccaria, Gioberti és Rosmini művei szereztek híveket az olasz szellemnek, míg ugyanabban az időben az olasz zene, főleg a dalművészet varázsa hódított mindenfelé, a sokszorosító művészetek megkezdődő fejlődése pedig Olaszország múkincseinek ismeretét terjesztette el mind szélesebb körökben.

A szellemi élet e jelenségei nyomában természetesen kifejlődött és mindinkább fokozódó vágy: Olaszországot láthatni, szemléletből megismerhetni, élvezhetni, az apennini félsziget sajátos viszonyai miatt éppen a XIX. század első másfél évtizedében csak vajmi csekély mértékben nyerhetett kielégítést. Az az egész korszak, a melyhez az I. Napoleon neve fűződik, Olaszországot s főleg annak éjszakai részét majdnem állandó véres harcok, vagy legalább a nagy átalakulásokkal járó rázkódtatások és forrongások színterévé tette. Napoleon az egész félszigetet a maga uralma alá hajtotta, a hatalmat azonban nagyjából csak közvetve, rokonai és teremtményei által gyakorolta, kiknek tartományait tetszése szerint cserélgette teljesen fölforgatván Olaszország territoriális viszonyait.

A bécsi congressus azután majdnem az egész vonalon visszaállította a régi állapotokat s határozatainak az osztrák fegyveres erő hamar érvényt is szerzett. 1815-ben, a mikor az európai útazók vándorlása Olaszország felé megint megindulhatott, Olaszország uralmi viszonyai eléggé tarka képet nyújtottak; Piemont és Genua a sardiniai királyé lett, Lombardia és a velencei tartomány Ausztriáé, Modena, Mirandola, Reggio, Massa és Carrara az osztrák Este-ház

souveränitása alatt állott, Parmát Mária Luiza, a detronisált császárné, Luccát pedig az ő kedvéért hercezségétől megfosztott parmai infanszó kapta; Toscanában megint a lotharingiai Habsburg-ház secundogeniturája jutott uralomra, a volt király, III. Ferdinand személyében; az olasz föld legnagyobb országa: Nápoly és Szicília királyi székeben restaurálták a Bourbon-házból való IV. Ferdinándot, I. Ferencz császár és magyar király sógorát s a pápai egyház-államot is majdnem csonkítatlanul állították vissza. Ez az állapot fennmaradt azon az egész korszakon át, melyről itt szólok; de fenn-tartása nem jelentette Olaszország megnyugvását. Nápolyban már 1820-ban lázadás tört ki a Bourbonok ellen; a párisi júliusi forradalom is 1830-ban visszhangot keltett olasz földön; 1846-tól kezdve pedig úgyszólván minden tartományban megfigyelhetők voltak a jelenségek, melyek a forradalmi szellem növekvéséről tanúskodtak míg aztán 48-ban megindult az áradat, a mely — bár nem mindjárt győzedelmeskedve — két évtized alatt minden idegen és particularistikus uralmat elsöpört Olaszország földjéről s megalkotta az egységes olasz nemzeti államot.

Az olasz politikai viszonyok fejlődésének ez a futólagos áttekintése is megjelöli már azt a különleges helyzetet, a melyet a mi magyar hazánk az osztrák birodalommal való összefüggése következtében a múlt század első felében Olaszországgal szemben elfoglalt s a mely e korszak olaszországi utazásainak történetében is világos kifejezésre jut.

Napoleon leveretése után Ausztria tűnik föl olasz földön annak a hatalomnak a szerepében, a mely uralmat gyakorol, trónokat oszt, a legitimitást védi, a forradalmakat elnyomja, minden nemzeti és egységi törekvésnek útjába áll. Ez gyűlöletes szerep volt ugyan, de mindenesetre olyan szerep, a mely Ausztriát s tehát Magyarországot is sokszoros összeköttetésbe, szoros viszonyba hozta Olaszországgal, s az osztrák befolyást ott érvényre emelte, az osztrák és magyar alattvalóknak ott bizonyos nemű pártfogást biztosított; e mellett különösen azért, hogy az osztrák seregek nagy részét állandóan olasz földön kellett tartani, számos magyar ember is jutott abba a helyzetbe, hogy fiatal éveit egy részét Olaszországban töltse, ezzel az országgal megismerkedjék, benyomásait, élményeit esetleg le is írja, oda későbbi éveiben visszavágyódjék s elbeszéléseivel másokban is fölkelte az érdeklődést, az amúgy is a természet és művészet csodáinak dicsőfényétől sugárzó ország iránt. Az osztrák katonai expedíciók egész Dél-Olaszországig kiterjedtek.

Az 1820-iki nápolyi lázadás elnyomására, a Bourbonok mindig ingadozó trónjának megerősítésére az 1821-iki laibachi congressustól Ausztria kapott megbízást; el is küldte seregét b. Frimont fővezérlete alatt, ki azután győzelme emlékére az androdoccoi hercegi czímet kapta; Nápolyt egész 1827-ig tartották az osztrák csapatok megszállva; a Vezuv 1822-iki nagymérvű kitörése után — melynek leírását három magyar szemtanútól bírjuk,¹ — a megzavart közlekedést Pompeji és Salerno között osztrák-magyar útászok állították helyre s ugyanazok fejezték be a Murat Joachim királytól megkezdett gyönyörű Strada Nuova di Posilipot. Abban az időben a Róma és Nápoly közötti tengervidék úgy meg volt szállva osztrák csapatoktól s ezek között nagyszámú magyaroktól, hogy például Papp József utazó 1825-ben a Terracina-gaetai útvonalon az utazók biztonsága érdekében sűrűn fölállított őrsőkben magyar honfitársaira talál, velök idegen útitársai nagy gyönyörködésére magyarul beszél s mikor éjjel Nápolyhoz közelednek „a nápolyi olasz hadat lecsépült magyarságnak“ seregével találkozik, kik „az éjhez illő méltóságos csendességgel beszélnek a hét mogurok nyelvét.“²

Ezt a nápolyi expedíciót Kazinczy Ferencz a „Felső magyarországi Minervá“-ban³ nem egész méltóan Nagy Lajosnak azzal a hadjáratával hasonlítja össze, melyre őt „eleink lekísérték Nápolyba, megbosszulni a testvérén elkövetett undok gyilkosságot s ismeretekkel meggazdagodva tértek vissza azon vidékekről, melyeknek lakosaira a Római nagyság maradványai jóltevőleg hatottanak“, s hozzáteszi, hogy „mi, kik emlékezünk az ötszáz esztendő előtt történetekre, nem fojthattuk el keblünkben azt a bizonyos reményig menő óhajtást, hogy odarendelt férfaink a szeretett hont Európának e legkiesebb táján sem feledik, hogy ők még ott is ennek fognak élni.“ Ez a remény annyiban mindenesetre teljesült, hogy — mint látni fogjuk — a nápolyi osztrák expedíció épen magyar részeseinek buzgalmából irodalmilag dúsan gyümölcsözött; mint a hogy egyáltalán az itt tárgyalt korszaknak Olaszországra vonatkozó magyar irodalmában a katonák és volt katonák igen előkelő és tiszteletreméltó helyet foglaltak el.

Magyar katonáink azonban nem csak ez által szereztek — a

¹ *Magyar Kurir* 1822. XLIV. és XLV. számában. „Társalkodó“ 1933. októb. 16 és 19-iki számában: *Vándor szünőrái* (B. Lakos János) Pest, 1839. II. 250. s köv. 1.

² „Hébe“ 1826-iki évfoly. „El Rómából Nápolyba.“ 61. 1.

³ 1826. évfolyam, deczemberi füzet, könyvismertetés.

mi szempontunkból — érdemeket olasz földön, hanem azzal is, hogy a kedvezőtlen viszonyok ellenére megalapítóivá lettek annak, az olaszokat a magyarokkal összefűző rokonszenvnek, melynek később mindkét fél oly fényes tanujelét adta. A fokozódó gyűlölet, melylyel ott a múlt században az osztrák uralom találkozott, legkevésbé érintette a magyar katonákat, s különösen a magyar huszárokat; ezek csodálat és szeretet tárgyai voltak az olaszok részéről,⁴ s egyes magyar főtisztek, mint Hrabovszky tábornok Bolognában,⁵ Mészáros Lázár ezredes — későbbi hadügyminiszter — Milanóban, emberséges és lovagias gondolkodásukért köztiszteletben állottak s jó emlétkben maradtak még akkor is, mikor már fegyvereiket az olaszokéval összemérni voltak kénytelenek.⁶

Habár — mint láttuk — Olaszország már a múlt század első felében lett az európai utazók kedvencz úti céljává, az ottani utazás a háború zajának lecsöndesedése után sem volt a mi mai fogalmaink szerint kényelmesnek és könnyűnek mondható, s ezt magyar utazóink legfőlegbe annyiban viselték el könnyebben, a mennyiben saját hazájukban sem voltak e tekintetben elkényeztetve.

Az utazásnak egy általános nehézsége az útlevelkényszer s az útlevel megszerzésének nehézsége volt; Trefort Ágoston,⁷ Szemere Bertalan⁸ elpanaszolták, hogy még a harminczas években is mily nehezen juthattak útlevelhez, a mi miatt rendszeren soká kellett Bécsben vesztegelni, rendkívüli pártfogásokat igénybe venni; Szemerét hazatérte után rendőri felügyelet alatt is tartották egy ideig. Olaszországot — bár nagy része a birodalomhoz tartozott — politikai szempontból különösen gyanus területnek tekintették az örökös forradalmi propaganda miatt, s az olaszokkal való szellemi közlekedést is mindenféleképen akadályozták.

Magát az Olaszországba való eljutást abban az időben, mikor még vasútak nem léteztek, a hajózás nem mindig rövidítette meg; a vitorlás kereskedelmi hajókkal az átkelés Triestből Anconába rendszeren három napra számították, de szélsénde beálltával az utazók néha két hétnél tovább vesztegeltek az istriai partoknál;⁹ Ná-

⁴ L. *Ország Antal* cikkét (Egy nap Milanóban.) a Honderü 1847. I. kötetéb. 355 l. *Novák Károly* cikkét (Lombardiai képek.) a „Társalkodó“ 1843. évfolyamában.

⁵ *Császár Ferencz*: Utazás Olaszországban. II. 239. l.

⁶ L. Mészáros Lázár emlékiratai stb. *Szokoly Viktortól*, 3 kötet.

⁷ Kisebb dolgozatok. Előszó, VII.

⁸ *Csengery Antal* Tört. tanulmányok. 217. l.

⁹ *Paget Jánosné* Wesselényi Polyxena: Olaszthoni és schweizi utazás. I. köt.

polyból Livornoba gyakran 8 napig tartott az út.¹⁰ A harminczas években kezdődött a gőzhajók rendes használata az adriai- és tyrrháni-tengeren s az olasz tavakon, de például Triest és Ancona közt a gőzhajó-közlekedés még a harminczas évek közepén sem volt rendszeresítve, oda tehát még ebben az időben is többnyire vitorlás hajót használtak az útasok. Ezek a hajók rendkívül fogytékosan voltak berendezve, s a tengeren való utazást ezenfölül még terhessé tette a vesztegzárak intézménye, melyben akkor az államok egészségügyi rendszetének minden bölcsessége összpontosult, s mely nem csak hogy temérdek fölösleges zaklatással járt, de sok esetben nem is bizonyult egyébnek, mint kedvező alkalomnak a zsarolásra.

Egyébiránt a szárazföldön való utazás sem volt sokkal kecsgetőbb; az első vasútak olasz földön, a XIX század negyvenes éveiben keletkeztek, és pedig Éjszak-Olaszország kisebb vonalain: a Como-, Monza-milanoi vonalon, melyet azután meghosszabbítottak Treviglio-Verona felé és Pádúa-Velence között, de előbb csak Mestréig; 1846-ban adták át a forgalomnak a vasúti hidat, mely most Velenczét a szárazfölddel összeköti,¹¹ addig a sziget városba Olaszország felől is csak bárkán lehetett eljutni. Abban az időben tehát, a melyről itt szólok, az útzók majdnem kizárólag a lovak- vagy öszvérektől vont különböző járóművekre voltak utalva: a két-, három- vagy négylovas postakocsikra, gyorskocsikra, mindenféle bérkocsikra, köztük kétkerekűekre is (seggione); kisebb kirándulásokat, hegyi útakat, többnyire gyalog tettek meg; a vagyonosabbak ló- vagy öszvérháton; Taormina és Messina között például a század huszas éveiben még egyáltalán csak öszvéreken lehetett közlekedni.¹² A távolságokat „posták“ szerint számították; egy posta Felső-Olaszországban rendszeren nyolcz mértföldnek felelt meg s egy mértföld 1852 méternek, tehát egy posta majdnem 15 kilométerrel egyenlősíthető.¹³ A Vetturinok, vagyis bérkocsisok rend-

¹⁰ Papp József: Tengeri utazás kis töredéke, Igaz S. Zsebkönyve 1821. kiad.

¹¹ L. Hrabovszki Dávid: Velencei Napló, Pesti Divatlap 1847. 23—26. sz.

¹² Le Comte Fedor de Karacsay: Manuel du Voyageur en Sicile, Paris 1826.

¹³ Turinból Genuába az út $2\frac{1}{4}$ postára oszlott, Genuából Milanóba $19\frac{1}{4}$ postára, Milanóból Bécsbe $62\frac{1}{2}$ postára, Velenczéből Milanóba 23 postára, Milanóból Bolognába $18\frac{1}{4}$ —24 postára, Velenczéből Tricsztbe $15\frac{1}{4}$ postára, Velenczéből Bolognába $13\frac{1}{2}$ postára, Bolognából Anconába $15\frac{3}{4}$ postára, Anconából Rómába, 24 postára, Bolognából Flórenczbe 9 postára, Flórenczből Rómába $27\frac{1}{2}$ postára, Rómából Nápolyba $20\frac{3}{4}$ postára, Nápolyból Reggióba $37\frac{1}{2}$ postára. (L. Artaria: Guida dei viaggiatori in Italia, 1834.)

szerint mint utazási vállalkozók szerepeltek, a kik a kialakított ár fejében útasait kötelesek voltak minden állomáson szállással és étellel is ellátni, de ennek fejében aztán az indulási és érkezési idő tekintetében korlátlanul zsarnokoskodtak felettök, s csak külön díjazásért voltak hajlandók engedményekre, s különben is kifogyhatatlanul furfangosak voltak úgy ők, mint a fogadósok vendégeik megsarczolásában.¹⁴ Habár az országútak már akkor is kitűnőek voltak Olaszország legtöbb részében, a mai utazó alig tudja elképzelni azokat a fáradsalmakat és kényelmetlenségeket, a melyekkel az ilyen napokig, sőt hetekig tartó, gyakran éjet-napot egybevető, majdnem szakadatlan kocsizás járt, a melynél gyakran egy nyolcz-ülésre berendezett kocsiban tizenkettőnek kellett helyet foglalnia, s melynél az utazók még a fedeles kocsiban is becsületesen megázhattak. A közlekedés e módja mellett például kora reggeltől késő estig kellett kocsizni, hogy az ember Páduából Vicenzába eljusson; Turinból Genuába az út a Ronco-n át gyorskocsival két napot és két éjet vett igénybe,¹⁵ az Ancona-római utat négy napra lehetett számítani — nagyobb félbeszakítás nélkül.¹⁶ Az az előnye azonban meg volt az utazás e régi módjának, hogy a kinek szervezete jól elbirta, az sokkal többet látott, tapasztalt útjában, mélyebben pillantott be az ország és a nép viszonyaiba, mint most, mikor a vasút a legnagyobb távolságokon átröpít s a fogadók teljesen nemzetközi jellegű berendezése mellett az utazás a legtöbbekre nézve valóságos panoráma-nézés, melynél a visszaemlékezésben a hely és a látott tárgy közötti összefüggésnek majdnem minden szála veszendőbe megy.

Az utazás kellemetlenségeinek sok egyéb nemét Olaszországban az akkori politikai, administratív és közbiztonsági viszonyok okozták. Az útlevelet majdnem minden városkapúnál elő kellett mutatni, gyakran a rendőrségnél jelentkezni, sok helyen, — kivált még a háború utáni években — az utazó csak meghatározott idejű tartózkodásra kaphatott rendőri engedélyt. Postakocsit még a harminczas években is csak rendőri igazolvány alapján lehetett kapni. Toscanában, a hol a kormányzat legjobb volt, még aránylag legtöbb a szabadság s a kormány maga igyekezett az idegeneket odavonni, természetesen a tartózkodás és közlekedés is legkellemesebbé volt téve,

¹⁴ *Császár F.* id. műv. 2 köt. XVI. s köv. fej.

¹⁵ *Császár F.* idéz. műve 1 köt. XIII. fej.

¹⁶ *Szádeczky Lajos*; Berzeviczy Albert utazásai Budapest, 1889. 26 1.

de az olasz föld akkor annyi tartományra volt szabdalva, hogy pl. Genuától Pisáig az útas három önálló fejedelemség területét érintette s a határokon mindenütt megzaklatták a vám miatt, néhol valósággal megmotozták, a területenkint változó pénz-rendszerek pedig ép oly mértékben nehezítették meg az idegenek eligazodását, mint a mily mértékben könnyítették meg a bennszülöttekre nézve amazok kizsákmányolását. A mi végül a közbiztonsági állapotokat illeti, azok bizony még a század közepe felé is sok kifogás alá estek, úgy, hogy az utazók szükségesnek tartották pisztolyt és tört hordani maguknál. Majdnem minden utazónk megemlékszik rablási esetről és gyilkosságokról, melyekről hallott; egyik akasztófákat pillant meg, melyeket a haramiák ijesztésére állítottak fel az útfélen, másik egy kivégzett banditának koponyáját látja közszemlére kitéve; bizonyos útvonalokon — így a főkép veszélyesnek tartott Terracina-gaetain — az útasokat rendszeren katonák vagy carabinieriek kísérték oltalomképen. De másrészt tény az is, hogy utazóink egyike sem látott maga élő haramiát s egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a rablótörténetek híresztelésében sok volt a túlzás s talán a szándékos túlzás is, a mely arra látszott czélozni, hogy az útasok a fegyveres fedezetet igénybe vegyék, a mit természetesen meg is kellett fizetni.

Mindezek érthetővé teszik, hogy daczára a rajongásnak, melylyel a művelt körök nálunk is, mint Európa minden nemzeténél már a XIX. század elején emlegették Olaszországot s daczára a különleges helyzetnek, melyet ránk úgy mint Ausztriára nézve is az olasz területre vonatkozó birodalmi érdekek s különösen az ott szállásoló csapatok teremtettek, aránylag nem nagy azoknak száma, a kik már abban az időben tisztán tanulmány és élvezet czéljából keresték föl a szép Itáliát. Pulszky Ferencz a harminczas évekről találóan írja,¹⁷ hogy akkoriban „olasz utazás még nagyon ritka volt körünkben; a táblabíró nem igen ment ki külföldre, még csak fürdőbe sem, legfőlebb Bécsbe rándult föl hivatalt keresni vagy peres ügyet a cancelláriánál sürgetni; ha tovább utazott, egész életében beszélt külföldi kalandjairól“. Tehetséges, tudnivágyó és magukban nagyobbra való hivatást érző ifjak azonban már akkor is igyekeztek külföldi utazások útján tágítani szellemi látkörüket; már Kazinczy Ferencznek terve volt egy nagyobb külföldi utat tenni Német-, Francia- és Olaszországot beútatni, de Bécsnél s azután

¹⁷ Életem és korom. 1 köt. 48 l.

később kufsteini börtönénél tovább nem jutott; pedig neki az útleírásokban különös gyönyörűsége telt, de ezt a hajlamát csak hazai útirajzokban elégíthette ki, a melyek egyáltalán nagy szerepet visznek ama korszak időszakai sajtójában, szintén annak tanúságaképen, mily kevés ember gondolt akkor a hazán kívüli utazásra; csak a negyvenes években válnak sűrűbbekké az oly közlemények, melyek a közönségben a külföldre való utazás vágyát látszanak felkölteni akarni. Szemere Bertalan nagy hatást ért el útirajzaival, melyek azonban Olaszországról nem szólnak, mert ő csak egyszer Chamounixba tett kirándulása alkalmával lépte át a sardiniai királyság határát. Gorove István, báró Eötvös József, Kubinyi Ágoston, Szalay László, Tóth Lőrincz is inkább más országokban jártak, Trefort is első útját Német- s Oroszországba tette, csak jóval később tért rá Itáliára is.

Ha olaszországi utazóink fölött akarunk szemlét tartani — természetyszerűen csak azokról szólhatván bővebben, kiknek utazása valami írott nyomot is hagyott hátra, — időrendben elsőként azokkal kell foglalkoznunk, kiket már a napoleoni háborúk alatt kötelességök vitt oda, de kik a legtöbb esetben nem csak a katona szemével nézték Olaszont.

Az elsők közt is legelső Kisfaludy Károly, a kinek már bátyja, Sándor az 1796-iki olasz háború részese, mutatott utat az Apenninek felé, bejárván „a sáros Mincio pászitos partját“ s gyönyörködven az olasz „ver purpureum“-ban, míg Napoleon Iodii győzelme után francia fogságba került. Károly 1805-ben volt először olasz földön, 17 éves korában, mint katona, és pedig zászlótartó a 32-ik gyalogezrednél, melynek a Caldiero mellett Napoleon ellen kivívott győzelmében része volt. Egy a csatatéren írt „Hadi ének Olaszországban“, őrizi katonáskodása emlékét, benne lelkesíti „Hunniának rettentő bajvivóit“, hogy szálljanak szembe a „vérszomjuhozó despotának zsoldosi“-val:

„Mi Árpád szabad népei
 Mi bátran megütközünk,
 S régi vérünknek hívei,
 Vagy elesünk vagy győzünk.“

Valószínűleg kora fiatalságának ezek az emlékei vitték Kisfaludy Károlyt másodszer is Olaszországba, 1815 nyarán; ennek az útjának egyébiránt még más egész életére s általa irodalmunkra is kiható jelentősége van. Ő tudvalevőleg fiatal korában nem költői,

hanem művészi dicsőségről álmodozott, ideáljai Ráfael és Rubens voltak; nem is nyugodott, míg a művészet igaz honát különösen e czélből meg nem látogatta. Körülbelül egy esztendeig tartott vándorlása, melyről — fájdalom — sem leírást, sem naplójegyzetet nem bírunk, de még csak levelei sem maradtak fenn abból az időből. Valószínű, hogy nagyrészt gyalog járta be a klasszikus föld leg-szebb helyeit, sorra szemlélte híres műremekeit, s életrajzírójának föltevése szerint ecsete után élt, sőt keresetéből régi képeket is vásárolt;¹⁸ annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy épen Olaszország műremekeinek látása érlelte meg benne azt a meggyőződést, hogy belőle sohasem lesz alkotó művész, legfeljebb kenyérkereső mesterember. Ekképen bizonyos tekintetben olaszországi útjának köszönhetjük azt, hogy a festői pályával szakítva — költővé lett.

Azok között a magyar ifjak között, kik mint katonák kerültek abban az időben olasz földre, találjuk báró Jósika Miklóst is, a regényíró, ki mint dragonyos tiszt vett részt az 1813-iki hadjáratban, a Mincio melletti vallegioi csatában annyira kitűnt, hogy soron kívül főhadnagygyá léptették elő s már a következő évben kapitánnyá. Bejárván a bűvös Itáliát s a zord Karsztot, Bécsbe tért ezredéhez, épen a congressus idejében.

Ugyanakkor, vagyis 1814-ben egy más, magyar, főúri származású fiatal katonatiszt is lép először Olaszhon földjére, a ki hivatva volt, mint a haladás minden terén, úgy a haza szellemi és gazdasági érdekei javára értékesített külföldi utazások terén is úttörő és mintakép gyanánt tündökölni az új nemzedék előtt: Gróf Széchenyi István.

Katonai szolgálata vitte őt is első ízben az apennini félszigetre, 1814. tavaszán; Windischgrätz herczeg kíséretében kellett volna Sardiniába utaznia, az ottani király uralmának visszaállítása érdekében; ez azonban fölöslegessé vált s így Széchenyi is csak Genuáig jutott, azonban valószínű, hogy már ennek az első olaszországi tartózkodásának benyomásai indították rá, hogy még ugyanazon év őszén, midőn a világgal meghasonlott kedélyvel, a szerencsétlen ifjúkori szerelem sajnó sebével szívében szellemi „légváltozást“ ment keresni,¹⁹ útját megint Olaszország felé irányozta s ott is maradt egész a következő év (1815) nyaráig. Bár a megelőző évben szabadságot vett, 1815. tavaszán ismét katonai szolgálatot kellett telje-

¹⁸ *Bánóczy József* Kisfaludy Károly és művei. 1 köt. 141 l.

¹⁹ *Falk Miksa*: Sz. J. gróf és kora, 12. l.

sítenie és pedig ugyanazon Murat Joachim ellen, kinek udvara a megelőző télen oly megvetésreméltó színben tünt föl előtte, de kinek neje, a szép és eszes Karolina királynő valósággal elbájolta őt. A torentinói csatában, mely Murat ama szerencsétlen vállalkozásának, előbbi szövetségesével, Ausztriával szembeszállni, véget vetett, a fiatal magyar huszárcapitány fényesen kitűntette magát, kapott is érdemrendeket, de előmenetelben nem részesült.

Széchenyi, első rövid tartózkodását is beleszámítva, tulajdonképpen hat olaszországi utazást tett; a két elsőt — mint említettem — 1814. tavaszán és őszén, mely utóbbi átnyúlva 1815-bc, a hadjáratban való részvételében találja folytatását; a harmadikat 1817-ben, a mikor már tavasszal Olaszhonba jövén egész télig maradt ott, főleg Milanoban, ezredénél tartózkodva; 1818-ban is Olaszországban találjuk őt, a honnan — Flórenczet, Rómát meglátogatva — a nyár derekán Anconából hajón átmegy Törökországba, keleti útját megteendő; 1819-ben onnan visszatérve Malta szigetéről Sziciliába kel át, bejárja a szigetet, valószínűleg ismét Nápolyba tér, de útja befejezéséről adataink nincsenek. Végül 1825. nyarán Dél-Franciaországból jövet keresztülmegy Felső-Olaszországon s Velenczéből Triestbe utazik.

Utazásai, tartózkodásai, katonai szolgálattételei alatt Széchenyi megjárta, sőt meg is lakta Olaszországnak majdnem minden részét, de legtöbbet kétségtelenül Nápolyban és Milanoban tartózkodott. A közönség előtt Zichy Antal közléseiből nagy részében ismeretes — bár egészében ma is csak kéziratban levő — naplója, úgy tárgyi mint személyi szempontból rendkívüli becsü és érdekű följegyzéseket tartalmaz olaszországi részében is, minden hézagai daczára. Lelki életének forrongásait, közéleti egyéniségének kialakulását látjuk benne, csodáljuk találó ítéletét, éles látását, gyors felfogását és eszmebőségét, megfigyeljük annak az elvének megvalósítását, melyet ő maga így fejez ki: „Elvül tűztem ki magamnak minden virágból, melyet útamban találok, mézet szívni, miután legtöbb virágom úgyis elhervadt már.²⁰ Külföldi utazásaira vonatkozó elhatározása egyúttal merész szembeszállás volt azzal a „Hitel“-ben is²¹ kigúnyolt felfogással, mely szerint „Extra Hungariam non est vita“, melyben ő hátramaradásunk egyik főokát látta; de mialatt utazásaiban számtalanszor fölsóhajtott hazánk akkori szegénysége, műveletlensége,

²⁰ *Gr. Sz. I. külföldi útirajzai és följegyzései.* Budapest, 1890. 185. 1.

²¹ 70 lap.

félszeg intézményei miatt, épen a világban járva szerette meg igazán fáját, érlelte meg önfeláldozó honfiúi elhatározásait, s nőtt olyan „erőssé, ki egész nemzetet hordoz szívében“.²³

Már első szabad akaratból tett olaszországi útja alkalmával, melyre — mint mondja — évek óta készült, „örvend e négy dolognak: levegő, nap melege, jó országút, gyors postalovak.“ De később a szél ellen való hajózás végtelenül untatja, a vesztegzár és vámvizsgálat bosszantásai kihozzák sodrából, olykor parancsolóan, sőt erőszakosan lép föl, a mi többnyire használ; még többet használ pénze, melylyel ugyancsak nem takarékoskodik; cselédekkel utazik, kocsikat visz magával, melyeket aztán keleti útja előtt Rómában elad; Bolognába menet kétszáz forintot oszt ki alamizsnaképen az éhező katonák között, kiknek látása megerősíti elhatározását, hogy megváljék ettől a hadseregtől. Még inkább felháborodik, mikor Páduában egy szökevény katonának borzasztó kivégzését nézi végig.

Általán az élénk, heves impressiók embere, a mint föllázad lelke a visszatetsző dolgok felett, ép oly elragadtatásba ejtik a természet és művészet szépségei. Az olaszokról nincs jó véleménye, Itáliát felséges országnak találja, ott szeretne lakni, de „mily aljas nép lakja“, miért nem lakják inkább angolok, francziák vagy németek? hideg veriték ül homlokára, ha elképzeli, hogy ő olasz volna! Nápoly vidékét leirhatatlanul szépnek találja, fölébe helyezi Konstantinápolynak; egyszer Girgentit mondja a legszebbnek és legmosolygóbbnak, mit életében látott, másszor a lombardiai tavak vidékét találja legkellemesebbnek; az Etna — szerinte — legszebb hegy a világon, nem nyugszik, míg meg nem mássza; az intensív természetélvezet vágya viszi rá, hogy a hol csak szerét teheti, a tengerben úszkáljon.

Olasz útja alatt szemlátomást fejlődik vele született művészeti érzéke; okulására s vázlatok készíttetése végett egy festőt is visz magával, Endert; buzgalommal és kitartással látogatja a gyűjteményeket, meglehetősen önálló és sokszor találó véleményt formál magának, s megütközik a sógra, IV. Ferdinánd látogatására Nápolyban időző Ferencz császár naivsága felett, ki a múzeumok fírasztó nézésére vonatkozólag, az ő bécsi tájszólásával azt mondja Széchenyinek: „Hier ist's doch besser als in Florenz, man wird ender fertig!“ Bár művészeti dolgokban ő is a kor áramlatát követi, s kissé egyoldalú a classicismus iránti előszeretében, elkerül sok túlzást,

²³ Hitel, 22. lap.

melybe kortársai estek. Az empire-korszak bálványát, Canovát, elfogulatlanul itéli meg, a római műtermében látottak elragadják, de azért az antikot mégis magasan fölébe helyezi az ő műveinek s a belvederei Apollot mondja a legszebb férfialaknak. Római látogatása alkalmával még él Canova, mikor utólszor időzik Velenczében, ott már ereklyeként őrzik az elhúnyt mester szívét. Az a vallomása, hogy nincs érzéke a régiségek iránt, inkább csak a középkor régi-ségeire vonatkozik, melyek közül még a velencei Szent-Márk templom sem tetszik neki, az antikot föltétlen tiszteletben tartja, Ráfaelt már Florenczben megszereti, Rómában csodálja; de legélénkebben mégis a modern művészet iránt érdeklődik; Thorwaldsennel, Ráfael Morghennel is megismerkedik, majdnem minden nevesebb művész műtermét meglátogatja, a magyar Ferencziben azonban — ki szintén Rómában dolgozik — semmi tehetséget sem vél föltalálni.²³

Mindenben mutatkozik törekvése: tökéletesen ismerni meg az országot, melyben jár; olaszul jól tud, szorgalmasan olvassa az olasz irodalmat, Petrarcat nem tudja élvezni, de Tassot kedvenczének, Alfierit bálványának mondja; Ferrarában meglátogatja Tasso állítólagos börtönét és megpihen az Ariosto székében. Neve, állása, szeretetreméltósága mindenütt módot nyújt neki a legelőkelőbb körökkel való érintkezésre, a viszonyok megismerésére s éles megfigyelésekre, melyeket tartózkodás nélkül jegyez föl naplójában. A bukófélben levő nápolyi udvart kigúnyolja, de a toscanai nagyherczegre is csipős megjegyzéseket tesz; Flórenczben barátságot köt a monarchia ottani követével, gr. Apponyi Antallal, kit nagyrabecsűl s megkedvel; Lombardiában azt találja, hogy az osztrák uralom még jobb sok másnál. Utolsó olaszországi útja alkalmával már egészen közigazdasági reformjainak eszmekörében él; tanulmányozza a szederfa-termelést és a selyemgyártást, részletes számításokat tesz és terveket készít a selyemtenyésztés meghonosítására birtokain.²⁴

A „legnagyobb magyar“ példáját az olaszországi utazások terén egyik elsőként egy szerény, ismeretlen ember követi, a kivel azonban Földrajzi Társaságunk már egyizben foglalkozott: Berzeviczy Albert Volstán, kinek az 1818—19. és 20. években Európa különböző országaiban tett utazásait Szádeczky Lajos ismertette a „Föld-

²³ Lásd Széchenyi római tartózkodására nézve: *Riedl F.* Magyarok Rómában. 35 s köv. l.

²⁴ Mindezekre nézve l. Széchenyi fentebb idézett utijegyzeteit és szintén Zichy Antal szerkesztésében, az académiától kiadott naplót.

rajzi Közlemények“ 1889. évi V. és VI. füzetében, mely tanulmány külön füzet alakjában is napvilágot látott.

Berzeviczy Albert Volstánt, ki atyám nagybátyja volt, gyermekkoromban még ismertem; magas korban — 84-ik évében — halt meg 1859-ben szüleim házában Berzeviczén. Életszokásaiban a ridegségig egyszerű, mondhatni különcz, de felvilágosodott és humanus gondolkozású, széleskörű műveltséggel bíró ember volt; főkép a történeti és jogi ismeretekben hatolt mélyebbre s nagyon kedvelte a zenét, melylyel fiatal korában maga is foglalkozott. Legjobban jellemzi őt egyébiránt a tény, hogy köznemes és nem épen gazdag létére magát arra határozta, hogy akkor, a mikor az utazás nálunk igazán eseményszámba ment mindenkinél, majdnem egész Európát beútzazza s a nagyobb államok fővárosaiban huzamosabb ideig is tartózkodjék. Egyfolytában két teljes évet igénybe vett utazásából — melynek telegrammstilben tartott, de kimerítő naplója egy jókora füzetet tölt meg — három negyedévet szánt Olaszországnak, vagyis az 1818. szeptemberétől 1819. júniusáig terjedő időt, tehát akkor járt ott, a mikor a szép ország még sok sebtét viselte magán a majdnem 20 évig tartott háborús időnek. Ezeknek a háborúknak egy szomorú emléke volt a szívét legközelebből érintő ok is, mely őt Olaszországba vitte. Testvérbátyja, Berzeviczy Ezechiel mint kapitány az osztrák-magyar seregben az 1809. május 12-én Venzone mellett vívott véres csatában esett el; ugyanott temették is el s öcsse első állomásáról, Udinéből azért fordult mindjárt a Karni és cadorei havasok hegyszorosának nyílásában a Tagliamento mellett fekvő kis város felé, hogy ott síremléket állíttasson testvérének, melynek latin felírását közli naplójában.

Venzonéból Trevison át Velenczébe ment, onnan Paduába, Vicenzába, Caldieron át Veronába s úgy Mantuába. Cremonát meglátogatva Piacenzába jutott, onnan Parmába, Modenába és Bolognába. Innen az adriai tenger partja felé tart, Riminín át Anconába jut és Loretoha. Macerata—Tolentino—Foligno-Ternin át Rómába viszi útja, a hol a karácsonyt bevárja s kirándulásokat tesz. Terracina-Capuán át azután lemegy Nápolyba, honnan csak februárban tér vissza, a húsvétet ismét Rómában várandó be. Visszamenet Flórenczben időz, megnézi Luccát, Pisát, Livornot, Genuát, felrándul Turinba, aztán átmegy Milanoba, honnan Paviába és Monzába is ellátogat, s egy darabra a Lago Maggiore mentén haladva, a Simplonon át Svaiczba útzik.

Berzeviczynek ez az olaszországi útja kiterjedésére nézve

egyike a leghosszabbaknak, melyeket ebből az időből följegyezhetünk. Egész tartama alatt mindenütt főleg a magyar vonatkozások érdeklik őt; a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban magyar vagy magyar vonatkozású könyvek, oklevelek, képek és érmek után kutat; a Velence mellett San Lasaro-szigeten nagy öröme egy Kővér nevű erdélyi magyar embert talál az apát személyében; mindenütt tudakozódik az osztrák-magyar csapatok viszonyai felől s két rokonát is sikerül föltalálnia Berzeviczy Kajetánt és Sándort, kiknek egyike Cremonában, másika Monzában szolgált akkor a seregnél. A mi uralkodó házunk tagjaival is összekerül; József nádor Rómában időzván, tiszteleg nála s az ő pártfogásával kap engedélyt a vatikáni levéltárban való kutatásra, de az engedély csak kivonatok, nem másolatok készítésére vonatkozik; a kivonatok, melyeket szerkeszt, be is mutatja a nádornak, ki azokról meglelégedéssel vesz tudomást. Ott léte alatt Ferencz császár és király is meglátogatja Rómát, a császárnéval, Metternich és Wrbná kíséretében; tiszteletére nagy ünnepélyeket rendeznek, egyízben a vatikáni díszehéden tizennyolcz uralkodó személy foglal helyet a pápa asztalánál. Az akkor uralkodó pápát (VII. Pius a Chiaramonti családból) is többízben látja, ünnepélyes felvonulások és istentiszteletek alkalmával, gyalog is Róma utczáin, látja a mindenfelé letérdeplő népet s a szent atya áldás-osztását. A nápolyi király is megjelenik Rómában, testvérével a lemondott spanyol királylyal s utóbb ugyanennek az exkirálynak nagy pompával rendezett temetését nézi végig Berzeviczy Nápolyban. Több fényes kilivilágítást is lát Rómában, továbbá a nagy karneváli futtatást a Corsón és egy másikat a Piazza Navonán. Parmába éppen akkor érkezik, mikor ott Mária Luizát, — kinek császárnői lakosztályát még változatlan állapotban látta Velenczében — mint parmai hercegnőt nagy örömríadallal fogadják; Milanoban egy katonai zászlószentelést ír le, melyen a viczekirály Rainer főherceg is jelen van s gróf Batthyány Antal fényes ebédet ad; Rómában léte alatt canonisálták püspökké Pyrker László kevéssel előbb kinevezett szepesi püspököt, későbbi velencei patriarchát és egri érseket.

A művészetek közül Berzeviczyt a zene érdekli legjobban; nagyobb városokban mindig meglátogatja a színházakat, különösen az operákat és baletteket s bíráló megjegyzéseket tesz naplójában; az egyházi zenét is szívesen fölkeresi, valamint a hangversenyeket; Rómában Paganini hegedűjátékában gyönyörködik. A képzőművészetekre nézve szűkebb szavú a napló, bár úgy látszik, hogy a jelesebb gyűjteményeket mind végig nézte; az épületek közül leg-

inkább a római Pantheon hatja meg; a Paolo fuori le mura még régi alakjában látja, mert csak 1823-ban égett le. A Ráfael Stanzáit minél gyakrabban látja, annál jobban élvezi; Páduában megfordul az arenában, de a Giotto festéseit, melyek még a harminczas évek útmutató-könyveiben sem szerepelnek, nem látta. Canova, Thorwaldsen műtermeibe ő is ellátogat, Ferenczivel is megismerkedik.

Mint utazó Berzeviczy megfigyel s naplójában röviden jellemez mindent; a mezőgazdaságot, szőlőtermelést és állattenyésztést, a népviseletet és népeletet s a jogintézményeket is. Rómában jelen van egy ítélethirdetésnél, mikor a pápától deportálásra változtatott halálos ítéletet mondanak több carbonari-társaságbeli összeesküvőre. Egy halálos ítélet és egy korbácsbüntetés végrehajtásának is szemtanúja. Mikor elhagyja az olasz földet, véleményét az olasz népről összefoglalja naplójában, s ez a vélemény épenséggel nem kedvező.

Az Igaz Sámuel szerkesztésében — később „Hébe“ cím alatt — megjelent „Zsebkönyv“²⁵ 1821., 1823. és 1826-iki köteteiben három, bár töredékes, de figyelmet érdemlő közlemény olvasható Papp Józseftől; a címhez tett megjegyzés szerint ezek egy „kézirásban levő olaszországi utazásból“ valók, az elsőnek címe: „Tengeri utazás kis töredéke és Livorno“, a másodiké: „Rómába való bevezetésből“ egy kis töredék, a harmadiké: „El Rómából Nápolyba“. Naivan és derűlten, néhol ötletesen és eredeti ítélettel s mindig zamatos magyarsággal ír a kevéssé ismert szerző; úgy látszik többszöri és kiterjedt olaszországi útjairól, melyeknek idejét csak az első közlemény jelöli meg, a Livornoba érkezés napját 1817. aug. 12-ére tevén. Nápoly—livornoi tengeri útja alatt, melyet egy csak katonákkal és ágyúkkal megrakott hajón tesz meg, Papp megfigyeli s leírja a vitorlakezelés módját s a hajójárás gyorsaságának mérését. Livornoban főképp egy osztrák főherczegnőnek, ki a braziliai trónörökös nejevé lett, elútazása érdekli őt, mely miatt akkor a toscanai nagyherczeg is Livornoban időzött; a hajót, mely a fejedelmi arát elszállítandó volt, Jupiterrel hasonlítja össze, ki hátán elvitte Európát. Azt találja, hogy a főherczegasszony „nagy visszaajándék Amerikának a kolompérért!“ Az olaszokon, mikor a fejedelmi vendégek tiszteletére rendezett ünneplést leírja, megjegyzi: „csak mindenben ott kell az olasznál lenni a Pajazzonak!“ A livornoiak azonban nagyon „pallérozottaknak“ tünnek föl előtte a „goromba“ nápolyiak után.

Róma jellemzését azzal kezdi meg, hogy az örök város tulaj-

²⁵ Az 1821-iki kiadás Bécsben Pichlernél, 1822.—26-iki Pesten Müller Józsefnél.

donképen a legnagyobb bűnök, kegyetlenségek, szörnyűségek emlékét őrzi s mégis kimondhatatlan vágy vonzotta ide, — miért? „mert iskolai neveltetése neki is, mint minden magyarnak inkább római, mint nemzeti volt. Többet vesződött Róma nyelvével, történetével, szokásaival mint önönmagáéival“. Bámúltatták vele Aeneast, de nem Árpádot, Numát, de nem Szent Istvánt, Julius Caesart, de nem Zrinyit, Augustust, de nem Mátyást, Camillust, — holott „a nagy Maria Theresia megmondhatná, ha végveszedelemben nem mind Camillusok voltak-e eleink? Azért van ez így, mert bár nekünk is voltak nagy embereink, de nem volt Liviusunk, nem volt Virgiliusunk. Pennára azért, kikarra termettek!... Az írók, képfaragók és festők azok, kik tovább adják a dicsőséget“. Rómáért lángolt, mikor ide elindult, mellette minden kicsinynek látszott: „a csuda Velence, a tudós Pádua, a költős Ferrara, a kövér Bologna, a szép Florenczia“, — azonban csalódás érte, különösen a sivár Campagna látására, a város látványa némileg kiengesztelte, bár mégsem találta oly dicsőnek, felségesnek mint előbb hitte. A nápolyi út leírásából kitűnik, hogy szerző a classikus világot jól ismeri, Horácztot alkalmoszerűen idézgeti, Cicero halála helyén a nagy rhetor végsorsát élénken jeleníti meg. Összehasonlítja a tengerparti vidék mezei jelenségeit a magyarországiakkal, még az ökör bősége is honára emlékezteti. Terracínában meghálván, holdvilágnál a tengerben fürdik; másnap mirtuserdőben jár, melyet ha hazájába varázsolhatna, „valamennyi hajadonunknak adna koszorúra valót belőle“. Hogy az útmenti őrökön magyar katonákat talált, már említettem; mikor kocsitengelye eltörik, azt is magyar katonák igazítják helyre, míg az olaszok Szent Annát hívogatják segítségül.

Ez a legutóbbi úti kaland már kétségkívül a Frimont alatt Nápolyba vezényelt csapatok ott létének idejében, tehát 1821. után történt. Utaltam már rá, hogy ez az expedíció dúsan termelt irodalmi gyümölcsöket. Az osztrák-magyar mérnök-kar egy kapitánya: agyagfalvi Goró Lajos, ki már 1822-ben leírta a Vesuv akkori kitörését a „Magyar Kurir“ két számában,²⁶ 1825-ben egy rendkívül díszes kiállítású, nagy folió-alakú, finom metszetekkel, tervrajzokkal és néhány könyomású képpel ellátott művet adott ki német nyelven Bécsben e cím alatt: „Wanderungen durch Pompeji“,²⁷ melyet kereszt. János osztrák főhercegnek ajánlott. Az előszóban elmondja,

²⁶ A tűzokádóhegy Vezuvius 1822. októberben tört. kirontásának körülállásos igaz leírása... Nápolyból októb. utolsó napján 1822. (XLIV. és XLV. szám.)

²⁷ Mürschner u. Jasper kiadása. (Nemzeti Muzeum Könyvtára.)

hogyan szolgálata őt 1821-ben a Campania Felix-be vitte; ennek szépségei és nevezetességei között leginkább Pompeji vonta magára figyelmét, melynek fontosságát az ó-kor megismerése szempontjából méltatja. Megemlíti, hogy Hrabovszky főkvártély-mester és b. Frimont főparancsnok készséggel mozdították elő irodalmi törekvését, lehetővé tévén a pontos helyszíni mérések eszközését is. Elősorolja irodalmi forrásait és közli Campánia általános leírását s történeti ismertetését; azután jellemzi Pompeji fekvését s múltját, — pusztulását Plinius levelei nyomán adván elő, — végül fölfedeztetését a megelőző század második felében. Részletesen szól azután az akkor már feltárva volt utcák, sírok, házak, felírások, mosaikok és falfestésekről, Winckelmann műveinek s az ó-kori culturviszonyoknak teljes ismeretét árúlva el. A „Felső-magyarországi Minerva“ 1826-iki évfolyamában²⁸ nem kisebb ember, mint Kazinczy Ferencz, írt erről a műről rendkívül dicsérő ismertetést, állítván, hogy ez a mű a „kapitány Goró úr“ nevét végig az egész művelt Európán tisztelt névvé tette, s hozzáteszi: „Bár gazdagaink, kik költhetnek és szeretnek költeni, azt tennék, hogy e munkának minden vármegye bírná legalább egy nyomtatványát, s így ezen ismeretek azok között is elterjednének, a kik távolabb lagnak városainktól, s e rettenetes időkben egy könyvért 30 forintot nem adhatnak.“

A „Társalkodó“²⁹ is ismertette Goró könyvét, de sajnálatát fejezte ki, hogy a tudós világot érdeklő jeles mű magyar születésű kiadója nem nemzeti nyelvét választá annak kiadására s honfiainak dicsőségére.

A nemzeti nyelvnek ezt a szempontját figyelembe vette a Nápolyban állomásozott hadak egy másik magyar főtisztje, — akkor alezredes, később tábornok, — báró Lakos János, a kit a tud. akadémia is tiszteleti tagjai sorába emelt s kinek első nápolyi leveleit, melyeket a Hébe közölt 1823-ban, már Kazinczy is fölemlítette idézett ismertetésében. Már ezekben is feltűnik a hivatott írói tehetség, előadása szellemes s a mellett igénytelen a vélemény-nyilvánításban, irálya tiszta, síma és magyaros. Olaszországot a legszebb hazának mondja, melyet Isten Európában teremtett. Nápolyt és környékét szerinte a phantasia föl nem éri, azzal szemben minden leírás erőtlenné tesz. Jellemzi Nápoly legnevezetesebb épületeit és intézeteit; a múzeumot „tündérpalotá“-nak mondja, melyben „két

²⁸ Deczemberi füzet.

²⁹ 1832. november 7-iki szám.

élet fog kezét, mert a mi kétezer év előtt lenni megszűnt, (t. i. Pompeji és Herculánium), íme feltámad a régi sírjából és velünk él és élni fog, midőn mi mind porrá leendünk.“ Nápolyt akkor közel félmilliónyi nép lakta; a levélíró leírja az útczák zajos, mozgalmas életét, s kiemeli, hogy a kocsisok a sűrű forgalomban is vigyáznak a gyalogjárókra, nem úgy, mint Bécsben. A köznép a leírás szerint többnyire mezitláb járt, mindenféle színű ruhában, sapkában, turbánban; félmeztelen alakok is voltak láthatók. Szemben a királyi palotával akkor épült a Szent Ferencz temploma, félkörű oszlopcsarnokával; a farnesei bika antik márványcsoportja akkor még künn állott a szabadban, a Villa Reale (most Nazionale) közepén.

Ugyanez a Lakos János 1839-ben névtelenül egy könyvet adott ki „Vándor szűnőrái“ cím alatt.³⁰ Az első kötet, vagy inkább „rész“ külön címe: „Emlékezet Itáliára, valóság és költemény.“ Már ez a cím is elárúlja, hogy a szerzőnek valószínűleg Goethe „Wahrheit und Dichtung“-ja lebegett szemei előtt. A bevezetés elmondja, hogy fiatalkori emlékekkel van dolgunk, melyek Itália szelid és tiszta ege alatt születtek s melyeket az író hajlottabb korban állított össze az „Óriás hegyek lábainál“, a hová „a Nemere aljából lőketett.“ Ez az első rész Szekfalvy Lajosnak nevezett fiatal magyar tiszt szerelmi és hadi kalandjait mondja el, beleszöve az olasz életet, olasz-honi leírásokat s a napoleoni háborúk emlékeit, többnyire párbeszéd alakjában, néhol egész színdarabszerűen, a nélkül, hogy sejtelmünk lehetne róla, mennyi benne a valóság és mennyi a költemény. A második rész címe „Nápolyi levelek“, s a kezdet szerint e rész tulajdonképen a megelőző elbeszélés végén Nápolyba érkezett Szekfalvy leveleit tartalmazza; de lassankint a regényhős egészen a háttérbe vonúl, s a levelek teljesen az útirajz formáját veszik föl és csatlakozva a Hébé-ben régebben megjelent közleményhez, élénk, mulattató, de egyúttal igen alapos és tanulságos modorban ismeretlik Nápolyt, környékét, a Vesuvot, melyen fönnjárt a szerző, Pompejit, a körülfekvő szigeteket. — Ischiát, mely akkor sokkal virulóbb és látogatottabb volt, mint most, jóval terjedelmesebben, mint Caprit, — és különösen érdeklően adják elő a Vesuv 1822-iki nagy kitérését s a kísérő és követő természeti jelenségeket, melyeknek Lakos is szemtanuja volt. Sokszor hivatkozik a szerző Seumére, Vasira, ellenben Madame de Staël leírásait megbízhatatlannak mondja; megjegyzi, hogy Pompeji romjaiból sokkal több volna már

³⁰ Két kötet, Pesten, Trattner Károlynál.

föltárva, ha ott is osztrák útászokat alkalmaztak volna. Figyelmet érdemel, hogy Lakos melegen védelmére kel bizonyos Galantinak, ki már akkor azt hirdette, hogy a Pompejiben kiasott régiségeket nem a nápolyi s egyéb múzeumokba kell szállítani, hanem ott, a hely színén kell megfelelő restauratiók mellett, lehetőleg a régi állapotokhoz híven, közszemlére tenni. Oly elv, melynek helyességét csak legújabban látták be s most már követik is.

Majdnem ugyanabban az időben Szicília is megtalálta a maga magyar ismertetőjét a gróf Karacsay Fedor személyében. Ez is katona, s később ismert nevű katonai és földrajzi író lett, mint tábornok, szervezője volt a perzsa hadseregnek. Hadi szolgálata nagy részét olasz földön töltötte, legutóbb Mantuában mint térparancsnok. Mint fiatal dsidás-tiszt, udvari szolgálatot is teljesített Mária Luiza excsászárnő kíséretében, s nyilván ebben az időszakban keletkezett francia nyelven írt „Manuel du Voyageur en Sicile“ című kis könyve, mely 1826-ban jelent meg Stuttgartban és Párisban,⁸¹ Szicília térképével. Kétségtelennek látszik, hogy az „Auguste Princesse,“ kinek kíséretében a szerző az előszó szerint Palermóban huzamosabban tartózkodott, Mária Luiza, akkori parmai hercegnő volt. Akkor papírra tett jegyzeteit dolgozta fel — mint mondja — e könyvecskében, melyet francia nyelven írt, bár ez nem anyanyelve, azért, mert ezt a nyelvet az utazók legtöbbje megérti. Célja az volt, hogy nélkülözhetővé tegye a fölötte terhes és megbízhatatlan „Cicerone“-k alkalmazását, s a kiterjedtebb olvasmányokat és kutatásokat is. Elmondja Szicília történetét, jellemzi az akkori politikai, adminisztratív és társadalmi állapotokat, azután szól egyenként a sziget különböző helyeiről, legterjedelmesebben Palermóról és környékéről, leírja az Etnát is és a közeli szigeteket. Dícséri a sicíliai nép jellemét: szerinte ott még a rablók is tiszteletben tartják a vendégszeretetet szent kötelességét, gyilkosokká csak a bosszú teszi az embereket, s bűneikben is van bizonyos nemes vonás.

1827. után egy felvidéki — és pedig ismét sárosmegyei — táblabíró, a ki magában régési hajlamokat érzett, utazta be Német-, Olasz- és Franciaországot, élvezte ott a képzőművészet remekeit, tanulmányozta a régiségeket s szerzeményeivel megalapította igen érdekes gyűjteményét. Fejérváry Gábor volt ez, a kinek utazásai felől, közvetlenül tőle, fájdalom, semmit sem tudunk, de tudjuk azt, hogy később mentora, útítársa, s a régészetbe és műtörténelembé

⁸¹ Cotta és Renouardnál. (A tud. akadémia könyvtárában.)

bevezetője lett unokaöccsének, Pulszky Ferencznek, a ki emlékirataiban³² neki is szerény emléket állított. Az Eperjesen letelepedett különcz, de nagy műveltségű öreg úr könyvtárában ismerkedett meg Pulszky a Winckelmann s a Visconti műveivel; már fölébredt benne a vágy Olaszországot láthatni, a mikor nagybátyja egy olasz út ígéréssel rávette, hogy görögül megtanuljon. Az akkor 19 éves Pulszky teljesítette a föltételt, s 1833. nyarán útnak indultak, harmadikül Hollender Leo, egy gazdag eperjesi kereskedő fia s szenvedélyes éremgyűjtő, csatlakozván hozzájuk. Münchenen és Tirolon át jutottak a Como-tóhoz, „Európa kertjébe“; itt Cadenabbiában megszállva, kirándulásokat tettek, s ha estve a kert narancsfái alatt ültek, a holdvilágban tündöklő tó partján, az ifjú Pulszky azt hitte, hogy tündérországból van. Bejárván Comót, Bresciát, Veronát, új eszmekör nyílt meg előtte; Páduában azonban nem állottak meg, mert Fejérváry nem szerette a trecentista művészetet, csak a XV-ik század végének s a XVI-ik elejének, vagyis a renaissance tulajdonképeni virágkorának alkotásait tudta élvezni. Maga Pulszky is, mint írja, akkor még tökéletes pogány volt, a plastikában mindent az antik mértékével mért, a képek közül is azokat tudta leginkább megérteni, melyek a II. Julius és X. Leo idejében jöttek létre, „mikor az egyház is pogánynya vált.“ Velence hatalmas, mélabús benyomást tett reá; azt találta, hogy a Doge-palota szabálytalan nagyszerűsége s régi műemlékei éles ellentétben állottak akkori lakóival, az osztrák tisztviselőkkel; néha, mint egy alvajáró, bolyongott a szűk utcákon, elmélyedve a köztársaság korába, míg a fehér egyenruha föl nem költötte álmaiból. Több azóta feloszlott vagy eladott velencei magángyűjtemény akkor még épségben állott fenn. A velencei festőiskola színbája nyitotta meg a Pulszky szeméit a festészet számára s a Bellini Madonnái a keresztény vallásos művészet számára. Bolognában a Michel-Angelo fiatalkori leggyöngédebb művét, az Arco di San Domenico térdelő kis angyalát megsókolta. Florenczben Michel-Angelo nagyszerűsége és tiszta szépsége uralkodtak lelkén; a galleriákban bolyongva, annyi új eszme kelt benne, hogy ismeretleneknek is, kikben műérzékeny gyanított, önkéntes ciceroneként magyarázta a műalkotásokat, míg Hollender azalatt inkább a népelet és színház iránt érdeklődött. Florenczből, hol sok művészszel s ezek között hazánkfiával, Markóval is megismerkedett, Cortonán és Perugián át Ternibe ment, s szeptember 7-én Rómába érkezett.

³² Életem és Korom. I. kötet.

Szíve dobogott, arca égett; mindjárt első nap látta a pápai udvar fölvonulását a „Maria del Popolo“-templom felé; az áldás-osztást oly meghatónak találta, hogy még a más vallású idegen is kénytelen volt átérezni a római egyház pompájának nagyszerű jelentőségét. A templomban látta az akkori pápa (XVI. Gergely a Cappellari családból) „jámbor arcát“, Bernetti, Fesch, Zurlan, Giustiniani, Doria és Odescalchi bíbornokokat. „Rómában — úgymond — még a legprózaibb embert is elfogja a régiségláz, hát még engem, ki életem egyik feladatául tűztem ki a műkincsek tanulmányozását. Reggeltől estig nem nyugodtam egy pillanatot, Nibby könyvével kezemben, vándoroltam az emlékek közt.“ A vatikáni könyvtárban megismerkedett Mezzofanti bíbornokkal, ki, a mint hallotta, hogy magyar, magyarul szólította meg, „igazi debreczeni zsíros kiejtéssel,“ melyet magyar huszártól tanult meg. Pulszky e tapasztalatával még úttörő, de a harminczas-negyvenes években utána következő magyar utazók mindegyike ugyanígy találkozik Mezzofanti bíbornokkal, — a kit, úgy látszik, múzeumi tárgyként mutogattak az idegeneknek — s ugyanily meglepetéssel hallja az ő huszáros magyar beszédjét. Pulszky bejárta Róma környékét is, Tivolit, Cicero Tusculumát, a katakombákat, a vízvezetéket, s mindent emlékezetébe véselt; Rómából Nápolyba utazott társaival, hol több kiváló tudóssal ismerkedett meg, a kik magyarázói voltak a múzeumokban s az ásatásoknál; bejárták Pompejít, Sorrentot, Salernot, Paestumot és Caprit is, s azután gőzhajón utaztak Livornoba, onnan pedig még egyszer Florenczbe, Bolognába és Velenczébe, a hol már a Pulszky műismerete alapján vették meg a Grimani-ról nevezett görög vázát, mely a Fejérváry, s később a Pulszky gyűjteményének gyöngye volt. Öt havi fáradalmas útja beteggé tette ugyan a fiatal tudóst, de mint kész archeologus tért róla haza, s a római régészeti társaság 20 éves korában levelező-tagjává választotta. 1845-ben azután Fejérváryval másodszer kereste föl Olaszországot; ezúttal Boehm Dániel, a bécsi pénzverő intézet tudós igazgatója csatlakozott hozzájuk, ki különösen a hamisítványok felismerése tekintetében szolgált útbaigazítással Pulszky-nak. Velenczében a rézmetszetek és véselt kövek, Rómában az etrusk diszedények, Nápolyban a bronzhamisítványok s a mesterséges patina nyújtották főtárgyát a tanulmányosásnak, mely a képek műtörténeti meghatározására is kiterjedt. Egyébiránt ezen az útján is négy hónapig élt Pulszky az olasz természet bájai közt a művészet varázsa alatt, nem hallva semmit sem politikáról, sem magyar országgyűlésről.

Ebben az időben már az erdélyi részeken is megnyilatkozott az érdeklődés az olaszországi utazások iránt, s megjelentek a kisebb-nagyobb olasz tárgyú útirajzok. A kolozsvári „Aglája“-almanach³³ közölt már 1830-ban két római levelet Herepei Gergelytől, melyeket inkább mint curiosumot kell fölemlítenem. A levélíró „édes Jósi“-jához intézi sorait, s bennök mint a temetkezési helyek specialistája, mutatja be magát. Szerinte a mai Róma egy pompás nagy temető, s ezért ő levelében csak két látványt örökít meg: egy „borzasztóan szép jelenést“ halottak estéjén a tiber-parti „S.-Maria della morte“-templom melletti temetőben, mely alkalmoszerű gyász-díszít ölt ilyenkor. Itt azt találja, hogy: „bölcsebb oskola a temetőnél nincsen.“ Mióta ott volt, úgy érzi, mintha jobbá lett volna, mintha forróbban szeretné embertársait. „Jósi“-ját különösen óhajtja látni, s ezzel zárja levelét: „Élj boldogul és szeress!“ A második látogatás a kapuczinusok ismert rémesen bizarr czintermének szől. Ennek látása után azt mondja: „Lehetnek szebb síremlékek és katakombák, de én azt hiszem, hogy lelket rázóbb, innepibb és talán czélarányosabb is a kapuczinusok temetkező helye Rómában. Ez szép! rettenetesen szép!“ S búcsúzásul így szól: „Én szörnyű különösen érzem magamat. Isten veled! nem sokára ölellek!“

A szintén Kolozsvárott megjelent Nemzeti Társalkodó 1838-iki évfolyama (7. és a következő számok) közölt 1835-ből keletkezett „Leveleket olasz földről“ Fábíán Dánieltől. Ezek írója csak Felső-Olaszországot járta be, mert a Széchenyi mintáját követve, meg akart győződni róla, hogy „magyar földön kívül is van élet.“ Már Triestből való átkelése Velenczébe a viharzó tenger miatt nagy bajjal járt, s mikor a szigetvárosból bárkán megy át Fusinába, megint zivatar támad; könyörög a matrózoknak, hogy forduljanak vissza, a miért kettős bért ígér; de azoknak „kebléből minden nemes érzés száműzve van,“ könyörtelenül viszik tovább, s ő félelmében egy sonettet ír a „Tűnő remény“-hez. Szerencsésen partra érvén, megesküszik, hogy többé hajóra nem ül! Az összes levelek meglehetősen naív felfogásra vallanak, s e mellett többnyire elégedetlen és zsémbes hangúak. Velenczében az opera szerez csalódást az írónak, az olasz színpad némely furcsasága, például az, hogy a sugó látható s a színpalak közül kinéznek a színészek, kihozza őt sodrából. Páduában — mint a legtöbb akkori útleíró — csak a Santot, a Salonet Livius szobrával s a híres Pedrocchi-kávéházat említi.

³³ 1830, 2 kötet (Nemzeti Múzeum könyvtára.)

Veronában terjedelmesen írja le az Arenát, Legnagoban, hol az Adigén átvezető híd Buda- és Pestre emlékezteti, érthetetlen okokból két hétig időz, míg Milanot csak futólag nézi meg, s nevezetességei közt első helyre teszi a circust; egyébiránt el van ragadtatva a dómtól is valamint a Malibran Mária énekétől a Scala-színházban. Mielőtt Milanot látná, Mantuát tartja az olasz városok között legfigyelemreméltóbbnak; itt ismerkedik meg Török Ignác útász-kapitánnyal, — a későbbi tábornokkal és aradi vértanúval, — a ki kiviszi őt a Virgilius születéshelyére, Pietotéba.

Ez idő tájt a pesti „Társalkodó“ is (1837-ben) hozott egy rövid útirajzot Velenczéből, vagy inkább a Velence melletti San Lasaro-szigetről s örmény kolostorából az akkor 20 éves Trefort Ágoston tollából.⁸⁴ Mint eperjesi jurátus, Trefort barátságot kötött Pulszky Ferenczczel, ki akkor éppen Olaszországba készült; ő is külföldre vágyott, mire főleg olvasmányai adták az indítást. Ő azonban éjszakkak fordult, s csak miután meglátogatta Némethon egyrészét, Moszkvát és Pétervárt, Svéd- és Dánországot, Angliát és Franciaországot, miután tehát 19—20 éves korában körüljárta majdnem egész Európát, került Dél-Franciaországból Genuába, onnan Milanoba s végül Velenczébe, hová 1837. január havában érkezett. Éjszaki útja leírását Trefort kiadta az Árvízkönyvben; Olaszországról a fennebb említett kis rajzon kívül egyebet nem írt, de hogy az ott is szerzett benyomások mily mélyrehatók voltak, azt tanúsította a mozgalom, melyet hazaérkezése után azonnal egy létesítendő „Műegylet“ érdekében indított,⁸⁵ a mivel alapvetője lett a képzőművészet társadalmi fölkarolásának, mint alapvetője lett később a képzőművészet kormányzati fejlesztésének. Később, a negyvenes években ismételten irányozta útját Olaszország felé, nászútja is az olasz tavakhoz vitte őt. 1845-ben sikerült teljesítenie régi vágyát s meglátni Rómát, közép és déli Olaszországot, Flórenczben megismerkedett ő is Markó Károly híres festő hazánkfiával s az ő tervével a magyar országház felépítésére nézve; ebben az ügyben cikket is írt, melyben kifejtett nézeteit később is fenntartotta.⁸⁶ Trefort mint utazót akkor is, később is az jellemezte, hogy minden utazásán nem csak élvezni, de tanulni is igyekezett s minden utazás

⁸⁴Megjelent a „Kisebb dolgozatok, írta: Trefort Ágoston“ című 1882-iki kiadványban is.

⁸⁵Lásd az erre vonatkozó cikket a fentebb idézett „kisebb dolgozatok“ 6. lapján.

⁸⁶Lásd a kisebb dolgozatok előszavát V—VI l.

szerzett benyomásait és tapasztalatait gyakorlatilag igyekezett a hazai közviszonyok javára értékesíteni.

Toldi Ferencznek a harminczas években tett olaszországi útjáról nincsenek adataink. 1836-ban járt olasz földön Zsedényi Ede is, aki útjának egy érdekes és rokonszenves epizódját beszélte el később barátainak.³⁷ Pompejiben járt egy spanyol és egy angol társaságában. A fórum úgy föllelkesítette a spanyolt, hogy egy emelt helyére lépve nagy tűzzel szavalt valamit spanyolul; utána az angol lépett ugyanoda s nagy phlegmával mondott el valamit angol nyelven. Zsedényit is készítették társai, hogy beszéljen a fórumon magyarul. Akkoriban írta Vörösmarty a „Szózat“-ot; Zsedényi elszavalta annak első néhány versszakát. Érezte saját megindulásán, hogy szépen szavalhatott; a köréje csoportosult munkások vállukra emelték s körülhordozták a fórumon. Egyszerre csak úgy érezte, hogy valaki a kezét csókolja meg s könnyek hullanak rá. Leszállván a vállakról egy öreg munkás magyar nyelven köszönte meg neki azt az örömet, hogy tőle magyar szót hallhatott. Egy magyar katona volt, a ki francia fogságba került s azután olasz földön maradt.

1840-ben Lonovics püspökkel Gróf Szécheny Antal utazott — mint huszonegy éves ifjú — első ízben Olaszországba, a hol hat hónapot töltött, bejárva Velenczét, Ferrarát, Bolognát, Loretot, Rómát, Nápolyt, Sienát, Flórenczet és Milanot. Rajongással kereste föl a művészeit remekeit s naplójában megpróbálta följegyezni rendkívül élénk benyomásait; de később elégedetlen lévén e följegyzések sentimentalismusával, elégette azokat.³⁸

A harminczas évek végétől kezdve már sűrűbben találkozunk Olaszországot járó magyar utazókkal, kiknek útirajzait vagy leveleit különböző folyóiratok tették közzé. Legnagyobb részök beéri azzal, hogy az osztrák uralom alatt álló lombard-velencei tartományokat járja be. Meglehetősen egyformaság mutatkozik abban, hogy mely helyeket keresik fel s azoknak mely nevezetességeire fektetik a súlyt. A Hírnök 1837-iki évfolyamában például³⁹ Peregriny Elek számol be egy útjáról, mely Velenczétől Milanoig terjedt. Célja úgy látszik főleg az iskolai intézmények tanulmányozása volt, s e

³⁷ Ezt az adalékot Szily Kálmán szives közlésének köszönhetem, ki azt 1863-ban hallotta Zsedényitől.

³⁸ *Thallóczy Lajos*: Gr. Szécheny Antal. Századok. 1901. évfoly. 302. 1.

³⁹ 45, 48 szám.

tekintetben nem sok épületeset tapasztalt. Egyébként igen rokon-szenvesen szól az olasz viszonyokról, s szembeszáll Nicolainak akkor nálunk is elterjedt művével, mely alkalmas volt az útzókat Olaszországból elriasztani. Részletesebben szól a közlekedési viszonyokról, dicsérve az olaszországi útzókat, ismerteti a pénzrendszerket, elismerőleg említi az olaszok szolgálatkészségét és sok hallott operaelőadásról tesz említést. Diskay Lajos a *Hasznos Mulattató* 1838-iki közleményei szerint⁴⁰ csak Velenczében járt. Dr. Zima János a „Regélő“-ben 1839-ben közölt „Útzási vázlatok“-ban⁴¹ ismerteti útzóját, mely Udine, Venzone, Treviso, Velence és Pádua között mozgott. Novák Károly a „Társalkodó“ 1843-iki évfolyamában „Lombardiai képek“ cím alatt nyolcz fejezetből álló útzóját tett közzé, mely Velenczéből indul ki s a Como-tónál végződik, a honnan a szerző Tirolba ment át. Elmondja, hogy mikor Ferencz császár kevéssel előbb Pádúában járt, tiszteletére a Palazzo della Ragione óriás termét, az ú. n. Salonét télikertté alakították át. Vicenzáról szólva főlemlíti, hogy Velo gróf egymaga 40.000 pengő forintot adott a Palladio síremlékére s hozzáteszi: „Néhány ily Velot adjon az ég édes hazámnak s lesz Mátyásnak szobra, lesznek dicső férfainknak fényes emlékoszlopai.“ Ott akkor mindenütt magyar katonák szállásoltak, a pesti újonczokat Vicenzában találta; úgy tapasztalta, hogy, bár kedvelik őket, nem tudnak ottani helyzetökkel megbarátkozni, főkép magyar étel és ital után sóvárognak. Peschiera várát megnézi, Sermione félszigeténél megemlékszik Catullusról; Milanóban a dómon 120 tornyocskát számlál össze, — általán mindenütt szereti a számokat és méreteket is regisztrálni, — de jelezni igyekszik a társadalmi életet és népviseletet is. A Teatro della Scalát nevezi Milano valódi főtemplomának; megemlékszik az Arco del Sempione-ról is, mely akkor még Ferencz császárra és Rajner főherczgre emlékeztető felírást viselt homlokán.

Hrabovszky Dávid tanár, egy ismertebb útzó a „Pesti Divatlap“ 1846-iki és 1847-iki évfolyamában⁴² adta ki 1845. és 1846-iki velencei látogatásainak naplóját. Elragadtatással szól a Tizian Mártir Péter meggyilkoltatását ábrázoló képéről a Giovanni-Paolo templomban, mely néhány évtizeddel később tűzvész alkalmával elégett, úgy, hogy mi már csak másolatait ismerjük. Összehasonlító számítást tesz a városok akkori házszámaira nézve; Velen-

⁴⁰ 48 s köv. számok.

⁴¹ I. köt. 164. s köv. lapok.

⁴² 1846: 29, 31, 34, 36, 38, 38 számok és 1847: 23—26 számok.

czének akkor állítólag 29.103 háza volt, Pestnek pedig csak 6000 s ez utóbbi számra megjegyzi, hogy e házaknak fele oly apró, a minő Velenczében csak igen kevés található. Megcsodálja a Szent Márk-tér gázvilágítását. A Frari-templomban Ferencz császár rendeletére akkor készült a Tizian síremléke; feltűnő, hogy sem e templom Bellini-madonnáját, sem a Maria Formosa Palma-féle Szent Borbáláját nem említi, a mi az akkori úti kézikönyvek hiányosságának tulajdonítható. A Lagunakon átvezető vasúti hidat első látogatásakor épülni látja, mikor másodszer van ott, a hid már kész, ő az első egyike, kik rálépnek s elgondolja, hogy ime Velence, mely másfélezer évig sziget volt, most megszűnt az lenni. Meglátogatja Murano üvegyárait is, de az üvegszál fonása neki nem tetszik, mert az kivetkőztetése az anyagnak a maga valódi természetéből. Fölemlíthetem még itt Ország Antal egy cikkét a „Honderűben“,⁴³ mely egy milanoi látogatásról szólva leírja a magyar huszárok gyakorlatát a Piazza d' Armin és több rokonszeűves vonást jegyez föl parancsnokukról, Mészáros Lázár ezredesről; továbbá „Rádi“ cikkeit a „Hölgyfutár“-ban,⁴⁴ melyek „Úti képek“ Olaszhonból“ cím alatt Treviso, Mestre, Velence, Verona és Brescia leírásait adják.

A negyvenes évek olaszországi útirajz-irodalmának különösen figyelemreméltó jelensége két magyar főrangú hölgy könyve; az egyik két kötetes mű 1842-ből, ily cím alatt: „Olaszthoni és svájczai utazás“⁴⁵ szerzője: Paget Jánosné Wesselényi Polyxena bárónő, a nagy Wesselényi Miklós unokatestvére. A másik német és magyar nyelven jelent meg 1843-ban; a német eredeti ily cím alatt: „Tagebuch einer überzähligen Ausschussfrau auf einer Reise nach Italien.“⁴⁶ A nem épen vaskos könyv címlapja mellett egy kisededővodát és egy kórházat ábrázoló kép látható, mert tiszta jövedelme az abaújmegyei kisededővoda és kórház javára volt szánva; szerzője: gróf Csáky Antalné báró Vécsey Anna.

A Paget Jánosné utazása egyike a leghosszabbaknak, melyekről irodalmi adataink vannak; 1835-ben tette meg s bár csak januártól július második feléig tartott, — a mi az akkori utazási viszonyok mellett épen séggel nem volt sok idő, — a könyv írója megjárta

⁴³ 1847. évf. 1 köt. 355 l.

⁴⁴ 1852. évf. 74 s köv. számai (a cikkek 1849–50-ből vannak keltezve.)

⁴⁵ Kolozsvárott, a kir. Lyceum betűivel. Néhány mutatvány már a Nemz. Tarsalkodó 1841-iki 13-ik s köv. számaiban jelent meg.

⁴⁶ Pest, Geibel Károlynál.

ez alatt Anconát — hová Triestből hajón jutott, — Loretot, Spoleto, Ternit, farsangolt Rómában, a hol a husvéti ünnepeket is bevárta, kirándult Tivoliba, Albanoba, lement Nápolyba, onnan Pozzuoliba, föl a Vezuvra, Pompejibe, Salernoba és Paestumba; visszatérván Rómába, felúta Perugián át Florenczbe, hol résztvett a tavaszi multságok és ünnepélyekben, kirándulásokat tett, azután meglátogatva Bolognát, Modenát, Parmát, Milanonak vette útját, hol hosszasan időzvé, Monzába és a Como-tóhoz ment s ott lépte át a svájcz határt.

Az útleírás, mely a maga idejében Erdélyben elterjedt és kedvelt olvasmány volt, őszinte, szókimondó, élénk és lelkes, minden affectációtól ment megnyilatkozása egy eszes és művelt nőnek, a ki egészen nő, nemének minden jelességeivel és gyöngéivel, a nélkül, hogy szégyelné vagy leplezné ez utóbbiakat. Tartózkodás nélkül elárúlja, hogy voltak perczei, mikor a florenczi kalapok jobban érdekelték minden „Belle arti“-nál s a római előkelő társaság gyarlóságainak feltárására, a florenczi chronique scandalleuse elmesélésére, ismeretlen egyéniségek élettörténetének részleteire háromszor annyi időt és tért fordít, mint a művészeti és történeti nevezetességek méltatására. Mindenütt a kiváló nők emléke iránt érdeklődik, hisz „neme felsőbb elhivattatásába“, fölnyit vél érezni a duchessák és principessák fölött, de nyíltan bevallja, hogy a Péter-templom megnézését a sok estély és táncmultság miatt halasztotta, beavat ruhatárának titkaiba és azt sem hallgatja el, hogy bosszantotta az a rendőri pedanteria, a melylyel érkezésekor minden fogadóban kora felől is megkérdezték.

Rangja, összeköttetései, vagyona nem csak arra képesítik, hogy az utazók legraffináltabb kedvteléseit is megszerezze magának, — így a Vatikán antikmúzeumának fáklyafénynél való megtekintését s a Sagre Grotte meglátogatását, egy improvisator külön felléptetését, — de a legelőkelőbb körökkel is hozzák mindenütt összeköttetésbe; kihallgatást kap a pápánál, a mi némi nyugtalanságot okoz neki, mert erős protestáns létére sem a láb- sem a kézcsókra nem akarja magát rászánni s szerencsésen el is kerül; Flórenczben bemutatják a nagyhercegnek és ismételve látogatást tesz az ott lakó Bonaparte Lajosnál, a már köszvényes, öreg hollandi exkirálynál, ki egy szeretetreméltóságában is szájalmas bukott nagyság benyomását teszi rá. Mezzofantit természetesen ő sem kerül el s megajándékozza unokabátyja, Wesselényi Miklós könyvével a „Balítéletek“-kel; általán, a Wesselényi névre való büszkeségét nem leplezi,

s hogy mint e nemzetség tagja, jó honleány is, azt a maga módja szerint azzal igazolja, hogy mikor a hazai politikai viszonyok rosszra fordulásáról értesül, lemond rögtön egy bárról s néhány napra magába zárkózva sír hona sorsa felett. Sírva fakad Salernóban is, a hol megszállja a honvágy.

Erős fajszeretete nem gátolja honfitársai hibáinak felismerésében; habár az olaszokat általán meglehetősen nyomorúlt népnek tartja, irigylil velök született érzéköket a művészet iránt, melyet nélkülözünk mi, kiknél a szépnek szeretete csak „tudomány-nevelte szokás”. Hogy nála nem egészen így van, azt nem csak ő szereti hinni, de néhol a művészetre vonatkozó, bár szűkre szabott megjegyzései is igazolják. Igaz, hogy Ciceronéi vastag tévedésekbe ejtik, de természetes érzéke és művelt ízlése többnyire útat tör magának s néhol egészen önálló és jó ítélethez juttatja.

Gróf Csáky Antalné útja Triesztből szárazföldön Udine-Trevison át Velenczébe irányult, onnan Pádua Ferrarán át Bolognába, továbbá Flórenczbe utazott; Luccán, Pisán, Livornon és Carrarán át Genuába jutott, Novi, Pavián át érte el Milanot s meglátogatván a Lago Maggiorét és a Como-tavat, a Stelvio-szoroson kelt át Tirolba. Könyve valóságos napló, annak minden közvetlenségével és rendszertelenségével; leírása — valószínűleg úgy a mint esténként papírra vetette, — néhol kellemes, élczes csevegéssé bővül, sűrűn közbeszótt francia mondatokkal, néhol rövid, száraz megjegyzésekből áll; helyenként — egész Baedekerszerűen — még a fogaló ajánlatos voltáról s a látott dolgok méreteiről is megemlékszik. Míg Pagetné úti naplója egy mulatni szerető, ünnepeelt fiatal nő visszaemlékezéseit tartalmazza, itt egy hajlott korú hölgygyel van dolgunk, kinek törődött testét a szellem üdesége tartja fenn s ki följegyzéseinél valószínűleg arra gondol, hogy otthoni kedveseinek minél hivebben tudja majd a látottakat és tapasztaltakat elmesélni. Az előszó különben elárúlja, hogy útijegyzeteit Pichler Karolina írónővel közölte s annak bátorítására adta ki. Csákyne mindig Bécsre gondol, mindent bécsi mértékkel mér s az ottani viszonyokat rendesen minden más fölé helyezi; a művészetben inkább az értékes és ritka anyag, mint a külalak aesthetikai szépsége érdekli; a plastika iránt meglehetősen közönyös, a festészet sokkal inkább vonzza s leginkább a természet szépségei. Tőle megtudjuk, hogy Velence műkincsei conserválása érdekében az osztrák uralom korában sokat tett egy Benyiczky nevű magyar ember; továbbá, hogy Markó festő, kit Pulszky még Flórenczben, Pagetné pedig

Rómában talált, az ő idejében Pisában volt letelepedve, a hol jól ment a dolga. Útirajzait a megelőzőktől megkülönbözteti az, hogy leírja a művészek életét Carrarában, az olasz tavak szép vidékét s különösen a Borromeo-szigeteket és részletes leírását adja a Monzában őrzött lombard vas-koronának.

A műalkat magasabb igényeinek igyekszik megfelelni a Császár Ferencz „Útazás Olaszországban“ című két kötetes műve, melyet 1844-ben adott ki⁴⁷ s gróf Nádasdy Lipótnénak ajánlott, ezzel is jelezvén — a mit előszava is kifejez, — hogy munkáját főkép a hölgyközönség olvasmányául szánta; a magyar nőknek az előszóban figyelmébe ajánlja, hogy az olasz nők ajkain mindenütt nemzeti nyelvök hangzik s hogy ugyanezt lehetne magyar hölgyeinktől is elvárni.

Császár Ferencz nem népszerű alakja irodalmunknak; abban a kiméletlen harcban, melyet ő és Petrichevich Horváth Lázár a „Honderűben“ folytattak Petőfi ellen az ő költeményeinek állítólagos nyersesége és póriassága miatt, a magyar irodalom és közvélemény s mondhatni az egész művelt világ is velök szemben foglalt állást; ez is egyik oka lehetett annak, hogy művei oly hamar mentek feledésbe. Olasz útirajzait eléggé gondos tanulmánynyal írta s azzal az igyekezettel, hogy lehetőleg teljes egészét nyújtson, miközben mindig főfigyelmet fordít a magyar vonatkozásokra, a honi viszonyokkal való összehasonlításra s úgy a haza szeretetének melegségében mint hibáink és hátramaradottságunk jóakarátú ostorozásában lelkes magyarnak bizonyul. Útazása, melyet még 1839-ben tett meg, nem terjedvén messzire — dél felé csak Bolognáig és Flórenczig hatolt, — bő leírása a látott helyekre nézve mindenestre a legtöbb ismertetési anyagot nyújtja az egykorú útirajzok között s az útazás viszonyaira is éles világot vet, sőt helyenkint terjengővé lesz és fölösleges részleteket és kitéréseket is felölel. Földrajzi szempontból érdekes, hogy Császár velencei időzése alkalmával (1839 december) a várost annyira elöntötte a tenger vize, hogy a Szent Márk-téren csolnakázni lehetett. Habár Császár mindig igen szerényen nyilatkozik a saját művészettörténeti illetékeségéről, mégis főfeladatául úgy látszik a művészet ismertetését tekintette. Szembetűnő, hogy e téren a munka elején mozog legbizonytalanabbul; módszere az lévén, hogy minden városban, melybe érkezik, legelőször is egy helyismertető könyvet olvas el, így lassan-

⁴⁷ Budán a m. k. egyetem betűivel.

kint látköre tágul, ítélete biztosabbá lesz s kevesebb hibába esik. Teljesen félszeg példái a Michel-Angelo megítélésében, kinek római műveit úgy látszik még reproductiókban sem látta; egyéb tévedéseinek okai nagyrészt a műtörténeti ismeretek akkori általános állásában s abban az uralkodó felfogásban keresendők, mely az ő idejebeli utazók mindegyikénél észlelhető. Ma például érthetetlennek látszik az, hogy valaki Flórenczben időz, Flórenczről leírást ad és a Fra Angelico, Botticelli, Filippino Lippi, Lorenzo Credi neveit még csak tollára sem veszi; a primitiveknek ez a teljes elhanyagolása s viszont a Guercinok, Domenichinok, Carraccik, Salvatore Rosák, Carlo Dolcik kritikátlan fölmagasztalása, a modernek közt Canova istenítése uralkodó vonása az akkori aesthetikai felfogásnak, melytől egy utazónk sem tudott szabadúlni s melyet annál kevesebb van okunk zokon venni, minél inkább tapasztaljuk ma is ezen a téren a más irányú túlzásokat és majdnem évadonként változó divatokat.

Az olaszországi utazók különleges typusát képviseli Ranolder János, — előbb „egyetemi tanító“, majd pécsi kanonok s később veszprémi püspök⁴⁸ — kihez hozzásorolhatjuk Somogyi Alojzot is;⁴⁹ ezeknek úti célját benyomásait és útleírásait a katolikus híveknek — s különösen egyházi férfiaknak — vallásos fölfogása és buzgalma határozza meg. A végcél mindig Róma, a kereszténység legmagasztosabb emlékeinek tárháza, az apostolok utódjának székhelye; az egyházi ünnepélyek s a fogadtatás a pápánál szoktak az ily zarándokút-leírásoknak is kimagasló fénypontjai lenni. De Ranolder például nagy utat is tett, bejárta Közép- és Nyugat-Európát s Franciaországból jut olasz földre, egyenesen a Lago Maggiorehez, a hol borromeoi Szent Károly emlékei lelkesítik, az ő nyomdokait keresi Milanoban is és Pavia környékén: Turinban, Rómában a jezsuita-convictus szervezete, tanrendszere érdekli. Mikor az a levele, melyben beszélgetését XVI. Gergely pápával írja le, a „Religio és Nevelés“-ben megjelent, a pápa már halott volt s helyét az a IX. Pius volt elfoglalandó, a kinek uralkodása alatt a pápai Róma oly nagy változásnak nézett eléje.

A mult század közepén a magyar és az olasz földön egyaránt a turistaság hol kedélyes, hol oktató vagy rajongó hangja a forrada-

⁴⁸ „Utazási Vázlatok“ a *Religio és Nevelés* 1843, 44 és 46-iki évfolyamaiban.

⁴⁹ „Egy keresztény vándor naplójából“ a *Religio és Nevelés* 1846-iki évfolyamában, S. Aloiz név alatt.

lom zajába merült el. Mikor ez a zaj lecsendesült, porba hullott hazánk tájáról megint sokakat látunk a szép Itália felé vándorolni; de ezek nem utazók, kik okólni, üdülni, lelkesedni mennek a Hesperidák újkori kertjébe, hanem bujdosók és száműzöttek, a kik nem az „Italiam petimus“, hanem a „Patriam fugimus“ jelszava alatt kelnek át a tengeren vagy a havasokon. Később mások követik őket; rajongó, kalandvágyó ifjak és merész szabadságharczosok, a kik, mint a Petőfiről hirdetett világszabadság bajnokai, mennek küzdeni más nemzet egységeért és függetlenségeért, mikor a mienk kivívásának órája még nem ütött. Ezek a magyar vándorok: az emigránsok és önkéntes szabadságharczosok fűzték mind szorosabbra a rokonszenv és barátság régi kötelékeit a magyar és olasz nép között, mely viszony remélhetőleg mindkét nemzet életében az erősödés és haladás állandó forrásának fog bizonyulni.

Berzeviczy Albert.

Elnöki jelentés 1902. évről.

(Felolvastatott az 1901. évi márczius hó 26-diki ülésen.)

Engedjék meg, hogy az év földrajzi eseményeire vetendő eme visszapillantásomnak első részében csak a kimagaslókról emlékezzem meg, azokról, a melyek az elmúlt földrajzi évet különösen jellemzik.

Miután társaságunk érdekében áll, hogy a külföld a magyar földrajzi munkálatokról tájékozott legyen, fölolvásásomnak második részében jelentést fogok tenni a magyar geographusoknak és geographiai íróinknak ez idei tevékenységéről, még pedig avval az alappossággal, a melylyel íróink szívesek voltak társulatunkat működésükről tájékoztatni.

Ennek a visszapillantásnak a jelentéseket tartalmazó részét ekként a legszükségesebbre szorítván, legyen megengedve, az előadásomra kiszabott időből így megnyert perczeket, olyan themának a megbeszélésére felhasználni, a mely ugyan szorosan összefügg a geographiával — sőt geographia ismeretek nélkül tulajdonképen nem is tárgyalható — de a mely thema politikai vonatkoztatásai miatt, mégis csak kinő tárgyalásainknak rendes keretéből. Értem az időszaki sajtóban az utóbbi időben sűrűn szellőztetett